

نقش مادر در خانواده پایدار در مواجهه با فشارهای اقتصادی از دیدگاه آموزه‌های دینی

معصومه بخشی*

چکیده

ساخت خانواده، مجموعه‌ای از انتظارات عملکردی است که شیوه‌های مراوده یا میان‌کنش‌های اعضای خانواده را سامان می‌دهد. خانواده، نظامی است که عملکرد آن از طریق مراوده شکل می‌گیرد. این مراودات با میان‌کنش‌ها، سبب پدید آمدن الگوهایی می‌شوند؛ از جمله اینکه چطور، چه وقت و با چه کسی رابطه برقرار شود؟ درواقع رفتار اعضای خانواده با میان‌کنش‌ها نظم می‌یابد. به بیان دیگر ویژگی فطری انسان همواره در جهت مواجهه و تکاپو با انواع چالش‌ها در جوامع به‌ویژه در محیط خانواده بوده است و همواره نیازمند تدبیر برای مواجهه با انواع مشکلات است. این نوشتار ابتدا مفهوم مادر و اقتصاد را بیان می‌کند؛ سپس به بیان نقش مادر در خانواده پایدار در مواجهه با فشارهای اقتصادی از دیدگاه آموزه‌های دینی می‌پردازد و دیدگاه‌های قرآن را برای راهنمایی مادران و نظرهای اسلام برای تربیت و تقویت روحیه پایدار در خانواده و تربیت اقتصادی خانواده را با دلایلی تفسیری و دینی ارائه می‌دهد.

واژگان کلیدی: مادر، اقتصاد، خانواده.

مقدمه

خانواده از دیدگاه اسلام، یک واحد زنده و تکامل دهنده بخش استعدادهای فطری و وجودی نهفته در انسان هاست. به ارزش و منزلت خانواده در جوامع مختلف بیش از اندازه توجه می‌شود؛ به گونه‌ای که کارکردهای چندساحتی و روش‌های گوناگون تربیتی که در خانواده‌ها به کار گرفته می‌شود، همگی در جامعه به همان میزان تأثیر می‌گذارد. تحول انسان در جایگاه اشرف مخلوقات، فرایندی پیچیده از تعامل عوامل گوناگون زیستی، روانی، اجتماعی و فرهنگی است که در نتیجه آن قابلیت‌های تفکر، زبان، خالقیت، حل مسئله، خودآگاهی و توانایی برقراری ارتباط صمیمی و روابط عاطفی با انسان‌ها شکل می‌گیرد. والدین در تربیت صحیح و آموزش صحیح اقتصادی نقش بسیار مهم و تأثیرگذاری در شکل‌گیری شخصیت و مدیریت از هر لحاظ در مقابل انواع مشکلات دارند. توجه به موقعیت زنان در جایگاه نیمی از منابع انسانی جامعه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا حضور آنها در بخش وسیعی از فعالیت‌های جامعه، از جمله مدیریت با تنگنایی همراه است که توسعه‌یافتگی یک جامعه مرهون تحول در وضعیت زنان و افزایش مشارکت آنان در فعالیت‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است. امروزه اهمیت نقش مادر در تربیت و پرورش فرزند بر کسی پوشیده نیست. یکی از مهم‌ترین نقش‌های مادر که امری پذیرفته‌شده است، در تربیت اقتصادی است. تحقیقات زیادی در سطح جهان درباره عوامل مؤثر بر تربیت اقتصادی کودکان و نوجوانان انجام شده است. نهاد خانواده با انواع مشکلات و چالش‌هایی روبرو است که بحث برگزیده این مقاله پاسخ به این پرسش است که نقش مادر در خانواده پایدار در مواجهه پویا با فشارهای اقتصادی چیست؟ همه جوامع بر این باور رسیده‌اند که همواره مادر تأثیرگذاری بیشتری از پدر در تربیت فرزند از جمله تربیت اقتصادی دارد؛ به طوری که اگر نگرش مادر مادی‌گرایانه باشد، آثار منفی بسیاری در طرز نگرش فرزندان و خانواده ایجاد می‌کند و اگر نگرش مدیریتی و حمایت‌گونه و تسلط‌یافتن بر شرایط پیش آمده باشد، تأثیر بسیار زیادی در الگوپذیری و شکل‌گیری شخصیت و حتی تربیت خانواده‌ای پایدار و مقاوم دارد. بنابراین بررسی و تبیین نقش مادر در مواجهه با مشکلات اقتصادی و تأثیرپذیری خانواده در شرایط جامعه امروزی و اقتصاد مقاومتی و عمل به توصیه‌های آموزه‌های دینی و نیز توصیه رهبر معظم جمهوری اسلامی ایران حضرت آیت‌الله خامنه‌ای دام‌الله ضرورت می‌یابد. نوشتار حاضر با هدف بیان نقش مادر در خانواده پایدار در مواجهه با فشارهای اقتصادی با روش توصیفی - کتابخانه‌ای سامان یافته است.

پیشینه تحقیق

در بررسی پیشینه این تحقیق، مقاله‌ای با عنوان «بررسی عوامل واسطه‌ای در مسیر اثرگذاری بر تربیت اقتصادی فرزندان از طریق مادران» نوشته زهرا خدادوست، وحید ارشدی و آزاده ظفرمند و نیز کتاب مدیریت اقتصاد در خانواده اثر احمد صافی یافت شد. احمد صافی در کتاب خود افزون بر اشاره به مباحث مدیریت خانواده، گفتارهایی سودمند درباره اقتصاد خانواده دارد و نیز به نقش مدیریت خانواده در میانه‌روی و صرفه‌جویی می‌پردازد و نمونه‌هایی ملموس و عینی از خانواده‌هایی کامیاب در این باره یادآور می‌شود.

۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱. مفهوم‌شناسی لغوی مادر

مادر به زنی گفته می‌شود که یک یا چند فرزند به دنیا آورده باشد (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱۲، ص ۱۷۵۸۵). معادل عربی آن «أُمّ» در اصل به معنای اصل و ریشه هر چیز و ستون آن است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ج ۵، ص ۱۶۳). «والده» از ریشه «وَلَدَ» به معنای زاینده فرزند است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ج ۳، ص ۴۶۷). مفهوم مادر در قرآن کریم به شکل‌های مختلفی از جمله مفرد «أُمّ» (قصص: ۷؛ احقاف: ۱۵)، جمع «أُمّهات» (نساء: ۲۳)، «والده» و جمع «والدات» (مریم: ۳۲) به کار رفته است. برخی لغت‌شناسان برای واژه «ام» معناهای دیگری همچون «جماعت»، «دین» و «مرجع» بیان کرده‌اند (ابن‌فارس، ۱۴۰۴: ج ۶، ص ۲۲۲۲).

۱-۲. اقتصاد در لغت

اقتصاد نقطه‌ی مقابل اسراف است (فراهمی، ۱۴۰۹: ج ۷، ص ۲۴۴). اِقْتِصَاد بر دو گونه است؛ اول: اقتصاد پسندیده به طور مطلق در میانه‌روی چیزی که دو طرف افراط و تفریط دارد؛ مثل جود یا بخشش که میان حالت زیاده‌روی و بخل قرار دارد و شجاعت که حالتی است بین تهور و ترس و مانند اینها؛ دوم: اقتصادی که به طور کنایه از آنچه میان حالت پسندیده و ناپسند قرار می‌گیرد، مثل قرارگرفتن میان عدل و جور (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ج ۳، ص ۱۹۸).

۱-۳. اقتصاد در اصطلاح

امیرالمؤمنین علیه السلام در نهج‌البلاغه فرمود: «ما عال من اقتصد»؛ یعنی کسی که در هزینه کردن اعتدال پیشه کند هرگز فقیر نخواهد شد. (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴: ص ۴۹۴) اقتصاد در زندگی یعنی حد وسط اسراف و صرفه‌جویی است (طریحی، ۱۳۷۵: ج ۳، ص ۱۲۸).

۲. نقش مادر در پرورش فرزندان

بخشی مهمی از رشد کودک در محیط خانه به‌ویژه بر اساس شیوه تعامل مادر و الگوی تربیتی او شکل می‌گیرد؛ زیرا اگرچه فعالیت وجدان اخلاقی بر پایه شناخت عقلانی استوار است و موهبت الهی است؛ اما عقل قابل تربیت، تقویت و تکامل است (عساکره و دیبا، ۱۳۹۷: ص ۱۹). ما می‌کوشیم تا زندگی پر از رفاه و آرامشی داشته باشیم، نه اینکه هر قدر تلاش مان بیشتر شود، حسرت مان هم افزایش یابد. کودکان تجمل‌گرایی را از والدین شان می‌آموزند و این ظاهرینی آنها را به سوی پوچی هدایت می‌کند، نه معناگرایی (سقلاطونی، ۱۳۹۱: ص ۱۴۰). مادران در میان اعضای خانواده بیشترین سهم تأثیرگذاری بر فرزند را دارند؛ به‌ویژه در خانواده‌هایی که زیست طبیعی و مطابق با الگوها و سنت اسلامی دارند که شیر مادر بهترین غذای کودک و آغوش او بهترین جایگاه برای تربیت و پرورش کودکان شناخته می‌شود. بر اساس همین نگرش، بارزترین و والاترین نقشی که در کلام و حیانی قرآن برای زنان ترسیم و ستایش می‌شود، نقش مادری و عهده‌داری تربیت فرزندان از سوی آنان است (حسینی‌نژاد، ۱۳۹۹: ج ۱، ص ۲۵). مهم‌ترین عامل مؤثر در روابط بین کودکان و بزرگسالان در مدرسه و خانه، ایجاد تغییرات و پدیدآمدن تحولات در روابط پدر و مادر است. رشد ایمان و شخصیت زنان در ابتدای انقلاب و حوادث جنگ تحمیلی و نقش مؤثر آنها در رویدادهای مهم و سرنوشت‌ساز انقلاب اسلامی، به آنان ارزش بخشید. بعضی از زنان در زمان جنگ تحمیلی، با بسیج خود و فرزندان شان در میدان مبارزه و جهاد و نیز پشتیبانی و دلگرمی بخشیدن به آنها، نقش مهمی را در خانواده ایفا کردند. پس از پیروزی انقلاب اسلامی با باز شدن فضای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، توانایی و عملکرد زنان افزایش یافت. آنان دریافتند که با رعایت پوشش اسلامی و حفظ عفت و پاکدامنی می‌توانند با وجود عهده‌دار شدن وظیفه اصلی مادری، نقش مثبت و مؤثری در رشد و تحول خانواده و جامعه بر عهده گیرند (فرهادیان، ۱۳۸۷: ص ۳۷).

۳. نقش غیرمستقیم مادر در تربیت اقتصادی فرزندان

پروردگار بزرگ، اولین مربی انسان‌هاست. او انسان را با حوادث و رویدادهای طبیعی تربیت می‌کند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: «أَدَّبَنِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي» (مجلسی، ۱۳۸۶: ج ۶۸، ص ۳۸۲). هنگامی که ما خود را در محضر خدا می‌بینیم، با توجه او تربیت خواهیم شد؛ زیرا «لَا مُؤَثِّرَ فِی الْوُجُودِ إِلَّا اللَّهُ» (طباطبایی، ۱۴۰۴: ص ۱۷۶)؛ همه اثرها از سوی اوست. بنابراین همه کارها، تحول افراد، تغییر رفتارها، دگرگونی قلب‌ها و بینش‌ها به دست اوست: «يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ وَ الْإِبْصَارِ» (نور:

۳۷). اگر در سیره ائمه اطهار علیهم‌السلام نیک بنگریم، درمی‌یابیم که آنان نیز برای تربیت خویش از خداوند متعال مدد می‌جستند؛ درحالی‌که خود الگوی تربیت بودند. توجه اطرافیان کودک به او موجب آرامش، امنیت خاطر و اعتمادبه‌نفس او می‌شود. او احساس ارزشمندی و موفقیت می‌کند، نیازش به محبت تأمین می‌شود، عزت نفس در وی قوت می‌گیرد و احساس وجود می‌کند (فرهادیان، ۱۳۸۷: ص ۴۶). همان‌طور که والدین در خانواده باید مدیریت عاطفی، روانی و اجتماعی را برای ایجاد روابط دوستانه و رسیدن به تکامل اعضای خانواده بر عهده گیرند و اعمال کنند، در هزینه‌کردن و ایجاد تعادل بین دخل و خرج نیز نیاز به مدیریت است.

اهمیت مدیریت منابع اقتصادی در خانواده تا آنجاست که مدیریت صحیح در این بخش می‌تواند منجر به تحکیم بنیان خانواده و کاهش تنش‌ها و مشکلات خانوادگی شود. مدیریت مالی خانواده باید با چه کسی باشد؟ معمولاً مشارکت پدر و مادر در این امر منجر به موفقیت خانواده در امور مالی و کاهش مشکلات اقتصادی می‌شود؛ اما بسیاری از جامعه‌شناسان معتقدند زنان به دلیل دقت نظر در اداره کردن امور مالی خانواده، از موفقیت بیشتری برخوردارند (بهشتی‌پور، ۱۳۹۱: ص ۳۰).

۳-۱. آموزش حفظ اموال

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا. وَ اموال خود را که خداوند آن را وسیله قوام زندگی شما قرار داده است، به سفیهان ندهید» (نساء: ۵). همچنین رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌فرماید: «مَنْ قُتِلَ دُونَ مَالِهِ فَهُوَ شَهِيدٌ: هر کس ضمن دفاع از مال خویش کشته شود، شهید است» (متقی، [بی‌تا]: ج ۱۰، ص ۱۸۳). این دو گفتار ارزشمند از باری تعالی و رسولش، بیان‌کننده ارزش مال و نقش آن در پایداری زندگی است و این حقیقت را بیان می‌کند که در حفظ آن باید کوشا بود. محافظت در سطح خرد می‌تواند حفاظت از اموال خود و خانواده و در سطح کلان حفاظت از اموال عمومی (بیت‌المال) را دربرگیرد. با درک اهمیت حفظ اموال از سوی خانواده، بهتر است آموزش آن از زمان خردسالی فرزندان آغاز شود؛ یعنی زمانی که بچه‌ها احساس می‌کنند چیزی متعلق به آنهاست یا با رفتار خود مالکیت خود را به دیگران نشان می‌دهند. این آموزش‌ها می‌تواند از آموزش حفظ و نگهداری وسایل شخصی، کتاب، نوشت افزار، لوازم ورزشی و پول آغاز شود و به تدریج حفاظت از اموال خانواده را دربرگیرد و درنهایت به حفاظت از اموال عمومی ختم شود؛ برای مثال خانواده‌ها می‌توانند روش حفظ و نگهداری اسکناس را با خرید یک کیف پول و هدیه به فرزند خود آموزش دهند و به آنها

یادآوری کنند پول نعمتی از جانب خداست و از زحمات پدر و مادر به دست می‌آید؛ پس نباید آن را به راحتی از بین ببرند (بافکار، ۱۳۹۰: ص ۷۵-۷۶).

۲-۳. آموزش پس انداز

رسول خدا ﷺ درباره ارزش پس انداز می‌فرماید: «رَحِمَ اللَّهُ امْرَأَةً اكْتَسَبَ طَيِّبًا وَاتَّقَى قَصْدًا وَقَدَّمَ فَضْلًا لِيَوْمِ قَفَرِهِ وَحَاجَتِهِ: خدا رحمت کند کسی را که کسب حلال کند و با اعتدال هزینه کند و مازاد آن را برای روز تنگدستی و نیازمندی از پیش فرستد» (فرید تنکابنی، ۱۳۸۳: ص ۴۳۱). این کلام حضرت نشان می‌دهد که فرد مسلمان باید در اقتصاد و معیشت، میانه‌رو و آینده‌نگر باشد تا دست نیاز به سوی هر کسی دراز نکند و برای مبلغ اندکی، شخصیت و منزلت انسانی خود را کوچک نکند. سرپرست خانواده‌ها افزون بر اینکه باید به اهمیت و ارزش پس انداز در زندگی آگاه باشند، باید بکوشند این ارزش مهم اقتصادی را به شکل مطلوب به فرزندان خود انتقال دهند تا از کودکی در درآمد و هزینه، فردی میانه‌رو، اقتصادی و خوداتکا تربیت شوند و بتوانند با درآمدهای خود هزینه را مدیریت کنند و ضمن برآورده کردن نیازهای خود، برای روز مبادا نیز پشتوانه‌ای داشته باشند. درواقع بهتر است فرزندان از سنین پایین با چشیدن طعم شیرین آثار پس انداز، به اهمیت و ارزش آن در زندگی پی ببرند. همچنین بهتر است خود والدین پیش قدم شوند؛ یعنی افزون بر اینکه برای خود حساب پس انداز افتتاح می‌کنند، برای یک‌یک فرزندان نیز هرچند به مبلغ اندک حساب باز کنند و آنها را تشویق کنند در هر فرصتی (هدیه، عیدی، پول جیبی، دستمزد و...) که مبلغی به دست می‌آورند، بخشی از آن را پس انداز کنند؛ حتی والدین می‌توانند هزینه‌هایی که در طول سال برای پوشاک، خرید لوازم التحریر، لوازم ورزشی و... فرزندان در نظر گرفته‌اند، به صورت نقدی به آنان پرداخت کنند و مراقب باشند آنان در حسابشان پس انداز کنند تا هنگام خرید، با نظارت پدر و مادر، فرزندان آن را از حساب بردارند و هزینه کنند. به یقین این گونه آموزش‌ها سبب خواهد شد فرزندان مطابق با درآمد خود هزینه کنند و از نظر اقتصادی فشار کمتری به خانواده‌ها وارد سازند. خوشبختانه امروزه پرداخت یارانه‌ها از سوی دولت، فرصت مناسبی برای خانواده‌ها فراهم آورده است تا با تمرین این گونه آموزش‌ها در خانواده، آینده‌سازان ایران اسلامی را هرچه بیشتر با ارزش‌های اقتصادی آشنا کنند (بافکار، ۱۳۹۰: ص ۷۸-۷۹). پس انداز کردن و مصرف به اندازه اگر به شکل یک فرهنگ درست به کودکان آموزش داده شود، کودکان به جای مصرفی بارآمدن یاد می‌گیرند از آنچه دارند، چگونه استفاده کنند (سقلاطونی، ۱۳۹۱: ص ۱۴۰).

۳-۳. تشویق به مصرف کالای ملی

تغییر نگرش خانواده‌ها و استفاده از کالای ایرانی و حمایت از تولید داخلی ضرورت است و زنان می‌توانند در این زمینه راهبر باشند. رهبر معظم انقلاب اسلامی در بخشی از پیام نوروزی خود فرمود: «ما باید بتوانیم از کارِ کارگر ایرانی حمایت کنیم؛ از سرمایه‌دار ایرانی حمایت کنیم و این فقط با تقویت تولید ملی امکان‌پذیر خواهد شد. سهم دولت در این کار، پشتیبانی از تولیدات داخلی صنعتی و کشاورزی است. سهم سرمایه‌داران و کارگران، تقویت چرخه تولید و اتقان در کار تولید است و سهم مردم که از همه اینها مهم‌تر است، مصرف تولیدات داخلی است. ما باید عادت کنیم، برای خودمان فرهنگ کنیم، برای خودمان یک فریضه بدانیم که هر کالایی که مشابه داخلی آن وجود دارد و تولید داخلی متوجه به آن است، آن کالا را از تولید داخلی مصرف کنیم و از مصرف تولیدات خارجی به‌جد پرهیز کنیم، در همه زمینه‌ها، زمینه‌های مصارف روزمره و زمینه‌های عمده‌تر و مهم‌تر. بنابراین ما امیدوار هستیم که با این گرایش، با این جهت‌گیری و رویکرد، ملت ایران در سال ۹۱ هم بتواند بر توطئه دشمنان، بر کید و مکر بدخواهان در زمینه اقتصادی فایز بیاید» (رنیسی، ۱۳۹۱: ص ۸۳). ما برای حمایت از کالای ایرانی باید ذهن‌ها را آماده کنیم. فرهنگ‌سازی حمایت از کالای ایرانی را باید از خانه آغاز کرد. گفتگوهای خانوادگی و بازی والدین با بچه‌ها هم باید در راستای حمایت از کالای ایرانی باشد. ذهن بچه‌ها را باید برای تلاش جهت آبادانی کشور آماده ساخت. گاهی ما در فضای خانه نیز فرهنگ‌سازی منفی می‌کنیم؛ از تعطیلی ابراز خوشحالی می‌کنیم، با برندهای خارجی تفاخر می‌کنیم و افق زمانی کوتاه‌مدت را در ذهن کودکانمان تثبیت می‌کنیم. گاهی والدین با اصرارشان به بچه‌ها برای انتخاب مشاغل پول‌ساز، فرهنگ کار و تلاش را تخریب می‌کنند (توکلی، ۱۳۹۱: ص ۷۹).

۳-۴. ایجاد رفتار اقتصادی با گفتگو

یکی از روش‌های تربیت برای ایجاد رفتار اقتصادی، ترتیب‌دادن گفتگوهای خانوادگی درباره مسائل اقتصادی است. پرسش‌های فرزندان، رویدادهای اقتصادی جامعه [جهاد اقتصادی]، کم‌وزیادشدن درآمد خانواده و ... فرصت‌های مناسبی است که گفتگوهای خانوادگی انجام گیرد. پدران و مادران آگاه از این موقعیت‌ها استفاده می‌کنند و به فرزندان خود آموزش‌های لازم را ارائه می‌دهند. از مهم‌ترین مباحثی که می‌تواند در گفتگوهای خانوادگی طرح شود، تبیین پایگاه اجتماعی خود است؛ زیرا امکان دارد کودکان و نوجوانان در مدرسه و اجتماع یا مهمانی‌ها و

مجالس با افرادی برخورد کنند که از نظر پایگاه اجتماعی در رتبه بالاتری قرار داشته باشند؛ بنابراین شاید خیلی راحت‌تر و آزادتر هزینه کنند و این مسئله ممکن است پرسش‌ها و ابهام‌هایی برای فرزندان به وجود آورد یا انگیزه‌ای به وجود آورد که از جایگاه خود احساس نارضایتی کنند و درخواست‌های گوناگونی از والدین داشته باشند. از این رو باید برای آنها شرح داده شود که هر خانواده جایگاه اقتصادی خاصی دارد که باید بر اساس آن هزینه کرد و احساس رفاه و آسایش در خانواده مهم‌تر از داشتن اسباب و وسایل متعدد است. چه بسیار خانواده‌هایی که با وجود داشتن امکانات رفاهی فراوان، احساس رضایت و آرامش نمی‌کنند (کشوری، ۱۳۹۲: ص ۸۱-۸۲). همچنین باید این گفتار امام علی علیه السلام را به فرزندان یادآور شد که فرمود: «قِوَامُ الْعَيْشِ حُسْنُ التَّقْدِيرِ وَ مِلَاكُهُ حُسْنُ التَّدْبِيرِ: قوام و نظام زندگی به خوب اندازه‌گرفتن زندگی است و ملاک آن تدبیر نیکو است» (تمیمی آمدی، ۱۳۸۴: ج ۲، ص ۲۳۴).

۵-۳. آموزش قناعت

اصل قناعت از ارزش‌های اخلاق اسلامی دانسته می‌شود؛ همچنین یکی از فضایل اولیای الهی به معنای رضا و خوشنودی، راضی بودن به کم و صرفه‌جویی است. قانع به کسی اطلاق می‌شود که به آنچه به او می‌دهند، راضی و خوشنود باشد. البته مقصود از قناعت، فقر و نداری و از سوی دیگر سخت‌گیری بر خانواده حتی در زمان ثروت و مکنت نیست، بلکه به معنای راضی بودن به آنچه است که با تلاش و کوشش به دست می‌آورد (حاجیان، ۱۳۹۷: ص ۲۴۰). امام ششم علیه السلام می‌فرمایند: «خداوند رسولانش را به مکارم اخلاق مخصوص گردانیده است؛ پس خود را نیازماید که اگر آن مکارم در شما بود، خدا را سپاس گوید و بدانید که خیر شما در آن است. و اگر در شما نبود، از خدا بخواهید و به آن رغبت داشته باشید»؛ سپس فرمود: «آن خصلت‌ها عبارت‌اند از: یقین، قناعت، صبر، شکر، حلم، سخاوت، غیرت، شجاعت و مروت و ...» (کلینی، ۱۳۹۷: ج ۲، ص ۵۷). حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «قناعت، مال و ثروتی است که نابود نمی‌شود» (حر عاملی، ۱۳۸۶: ج ۱۵، ص ۱۹۵). رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: «قناعت گنج و ثروت من است» (نوری، ۱۴۰۸: ج ۱۱، ص ۱۷۳). از امام صادق علیه السلام نقل است که فرمودند: مردی از اصحاب پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم حال زندگی‌اش سخت شد. همسرش گفت: ای کاش خدمت پیغمبر می‌رفتی و از او چیزی می‌خواستی. مرد خدمت پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم آمد و چون حضرت او را دید فرمود: «هرکه از ما سؤال کند، به او عطا می‌کنیم و هرکه بی‌نیازی جوید، خدایش بی‌نیاز می‌کند». مرد با خود گفت: مقصودش جز من نیست؛ پس به سوی همسرش آمد و به او خبر داد. زن گفت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم

نقش مادر در خانواده پایدار در مواجهه با فشارهای اقتصادی از دیدگاه آموزه‌های دینی ■ ۱۴۳

هم بشر است و از حال تو خبر ندارد، او را از حال خودت آگاه کن. مرد خدمتش آمد و چون حضرت او را دید فرمود: «هرکه از ما سؤال کند، به او عطا می‌کنیم و هرکه بی‌نیازی جوید، خدایش بی‌نیاز می‌کند» تا سه بار آن مرد چنین کرد. سپس رفت و کلنگی عاریه کرد و به جانب کوهستان رفت. از بالای کوه مقداری هیزم جمع‌آوری کرد و آورد و به نیم‌چارک آرد فروخت و آن را به خانه برد. فردا هم رفت و هیزم بیشتری آورد و فروخت و همواره کار می‌کرد و می‌اندوخت تا اینکه خودش کلنگی خرید. باز هم کار کرد تا دو شتر و غلامی خرید و فرمود: «الْقَنَاعَةُ رَأْسُ الْغِنَى: قناعت، رأس بی‌نیازی و ثروت است» (محمّدی ری‌شهری، ۱۳۹۵: ج ۸، ص ۲۰۸ و ۲۸۱).

۴. نقش مستقیم مادر در اقتصاد خانواده

مادر با ایفای نقش مفید خود در خانواده و کمک به اقتصاد خانواده می‌تواند به اشتغال در خانه یا جامعه بپردازد که در آیات و روایات نیز با مشخص کردن حدود و مرزهای لازم به امر اقتصادی توصیه کرده‌اند. کارکردن مادران به دو شکل انجام می‌گیرد: ۱. اشتغال؛ ۲. خانه‌داری.

۴-۱. اشتغال

واژه «اشتغال» در زبان فارسی به معنای «به‌کاری پرداختن، مشغول‌شدن، به‌کاری درشدن، به‌کاری سرگرم‌شدن» است (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۲۲۲۶). امروزه اشتغال زنان در جامعه در جایگاه نیروهای متخصص و مفید از ضرورت‌های درخور توجه است. حضور همگان اعم از زن و مرد در صحنه اجتماع، ضرورتی انکارناپذیر است. اگر انسان موفق به حضور در مسئله‌ای اجتماعی نشود، از فیضی بی‌بهره می‌ماند که جبران آن فقط با استغفار رسول‌الله الاعظم ترمیم می‌شود: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَى أَمْرٍ جَامِعٍ لَمْ يَذْهَبُوا حَتَّى يَسْتَأْذِنُوهُ» (نور: ۶۲). دین از آنجاکه بشر را با دید جمعی می‌نگرد، برای انسان به هويت جمعی معتقد است که با شرکت همه افراد جامعه تحقق‌پذیر است (جوادی آملی، ۱۳۷۱: ص ۳۸۴). اگر پذیرفته‌ایم که مسئولیت فرزندان مان بر عهده ماست، باید بپذیریم که ما مسئول روزی حلال و حرام آنان هم هستیم. داشتن درآمد حلال باید بزرگ‌ترین دغدغه هر پدر و مادری باشد؛ زیرا کودکان با همین لقمه‌ها رشد می‌کنند و جامعه فردا را شکل می‌دهند (سقلاطونی، ۱۳۹۱: ص ۱۴۱). وظیفه زنان در بیرون از خانه نباید نقش آنها را در کانون خانواده تضعیف کند؛ زیرا حفظ بنیاد خانواده، مسئولیت اصلی و اولیه زنان است (سقلاطونی، ۱۳۹۱: ص ۹۰). امام خمینی علیه‌السلام درباره اشتغال زن می‌فرماید: «در نظام اسلامی، زن می‌تواند مشارکت فعال با مردان در بنای جامعه اسلامی داشته باشد» (خمینی، [بی‌تا]: ج ۵، ص ۲۱۶). خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ

الْأَرْضَ بَسَاطًا * لِيَتَّخِذُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا: خداوند زمین را برای شما فرش گسترده‌ای قرار داد تا از راه‌های وسیع و از دره‌های آن بگذرید» (نوح: ۱۹-۲۰).

۲-۴. خانه‌داری

خانه‌داری از دیدگاه اسلام، شغل بسیار شریف و ارزشمندی است. پیامبر بزرگوار اسلام صلی الله علیه و آله هنگام تقسیم وظایف بین علی و فاطمه علیهما السلام فرمود: «کارهای بیرون از خانه مانند آوردن آب و مواد غذایی سهم علی علیه السلام و کارهای درون خانه مانند آشپزی و نظافت منزل سهم فاطمه علیهما السلام است». فاطمه زهرا علیهما السلام فرمود: «خدا می‌داند چقدر از این تقسیم کار شادمان شدم که پیامبر صلی الله علیه و آله سختی کار بیرون را از عهده من برداشت» (مجلسی، ۱۳۸۶: ج ۴۳، ص ۸۱). همچنین از حضرت فاطمه زهرا علیهما السلام درباره ارزش خانه‌داری نقل شده است: «هیچ زنی نیست که دیگ غذایش را بشوید مگر آنکه خداوند او را از گناهان و خطاها می‌شوید» و نیز می‌فرماید: «هیچ زنی نیست که هنگام نان پختن عرق کند مگر آنکه خداوند بین او و جهنم هفت خندق قرار دهد» (حر عاملی، ۱۳۸۶: ج ۲، ص ۳۹). یکی از مکتب‌هایی سازندگی فوق‌العاده‌ای برای انسان دارد، محیط خانه است. زن و مرد در محیط خانه می‌توانند بسیاری از فضایل انسانی را کسب کنند و رذایل اخلاقی فراوانی را از خود بزدایند. اگر بگوییم محیط خانه مانند جبهه مکتب انسان‌سازی است، مبالغه نکرده‌ایم (مظاهری، [بی‌تا]: ص ۹۸). انجام کارهای خانه مانند جارو، آشپزی، شستن لباس و تربیت فرزند از نظر شرع واجب نیست (معصومی، ۱۳۸۰: ص ۶۴)؛ ولی انجام هر کدام از این وظایف می‌تواند در اقتصاد خانواده و جلوگیری از هدررفتن سرمایه مؤثر باشد.

۵. اقتصاد معیشتی از نظر قرآن کریم

در فرهنگ اسلامی، دستیابی به خواسته‌های اقتصادی و نیازمندی‌های معیشتی باید در پرتو رعایت «اخلاقیات» الهی انجام پذیرد. درواقع ضرورت تأمین نیازهای مالی و مسائل اقتصادی زندگی انسان، اصلی انکارناپذیر است. ابوذر غفاری می‌گفت: «ان النفس اذا احترزت قوتها اطمأنت: نفس آدمی وقتی غذای زندگی صاحب خود را مهیا ببیند، آرامش می‌یابد» (ابن بابویه، ۱۳۸۱: ص ۱۳۵). همچنین در حدیث آمده است: «لولا الخبز ما صلینا ولا صمنا: اگر نان نباشد، ما موفق به انجام نماز و روزه نخواهیم شد» (کلینی، ۱۳۹۷: ج ۵، ص ۷۳). این سخن به اهمیت تأثیر فقر معیشتی در زندگی ما و همچنین این حقیقت اشاره دارد که باید برای تأمین نیازهای زندگی تلاش کرد؛ ولی مسئله حل مشکل معیشتی از راه‌های صحیح، یعنی خداپسندانه و همچنین در سایه رعایت اخلاق معیشتی مخصوص به خود مجاز است؛ زیرا آدمی آزاد نیست که از هر راهی

کسب ثروت کند؛ پس باید در پرتو مجوزهای اخلاقی اسلامی به عملیات اقتصادی و کسب ثروت اقدام کند. «اخلاقی» که ریشه در مبادی و حیانی و مسائل اسلامی دارد و ندای آسمانی «الْفَقُّهُ ثُمَّ الْمَتْجَرُ: اول فقه‌آموزی و سپس انجام عملیات مالی و تجاری» (کلینی، ۱۳۹۷: ج ۵، ص ۱۵۰) این مطلب را تأیید می‌کند.

پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله فرمود: «طلب الحلال فریضة علی کل مسلم و مسلمة: طلب مال حلال فریضه‌ای برای هر مرد و زن مسلمان است» (مجلسی، ۱۳۸۶: ج ۲۳، ص ۶). این حدیث بار فرهنگی خاصی را تداعی می‌کند؛ یعنی و فقه اسلامی، حلال و حرام و همچنین اخلاق اسلامی، باید‌ها و نبایدها و نیز مورد تأیید یا تکذیب‌بودن نوع مصرف به اندازه مجاز جمع ثروت را بازگو کرده است؛ همچنین فرهنگ خاص مربوط به عرصه کسب ثروت را ترویج می‌نماید که مجموع این‌گونه احکام و مسائل را اخلاق معیشتی گویند (بافکار، ۱۳۹۰: ص ۹۸). بهترین خط اقتصادی برای ما و همه ملل آزاده جهان که می‌خواهند مستقل و آزاد زندگی کنند و زیر سلطه هیچ ابرقدرتی نباشند، همان خط معروف نه شرقی و نه غربی است؛ خطی که ما را به ترک هرگونه وابستگی دعوت می‌کند؛ خطی که ما را به سوی خودکفایی در تمام زمینه‌ها پیش می‌برد. خلاصه خطی که به ما اجازه می‌دهد خودمان باشیم و نه بیگانه از خود. ما بهترین راه رسیدن به خط را در اقتصاد اسلام می‌دانیم؛ اقتصادی که تمام ویژگی‌های ضد استعماری در آن نمایان است و از هرگونه گرایشی به اقتصادهای استعماری شرق و غرب خالی است (مکارم شیرازی، ۱۳۶۰: ص ۸).

نتیجه

با توجه به نقش مؤثر خانواده در تربیت و شکل‌گیری شخصیت فرزندان و ضرورت توجه والدین به کیفیت روابط و مواجهه فرزندان در مقابل انواع فشارهای حاکم در خانواده که با تأثیرپذیری مستقیم یا غیرمستقیم مادر مرتبط است، ضرورت پرداختن به موضوع نقش مادر در خانواده در مواجهه پویا با فشارهای اقتصادی اهمیت می‌یابد. مادران می‌توانند تأثیرگذاری مثبت یا منفی داشته باشند که با توصیه آموزه‌های دینی از جمله «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ بِسَاطًا * لَتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا» با تشویق و ترغیب به کسب درآمد از آفریده‌های خداوند، به صورت جدی اقدام به تربیت کنند و با یاری خداوند در قلوب آنها تأثیر بگذارند و خانواده موفق و پویایی تحویل جامعه دهند. نتیجه کامل و نهایی نوشتار این است که نقش مادر در پویایی خانواده انکارناپذیر است و همواره تأثیر تربیت وی در زندگی و خانواده مشاهده می‌شود.

کتابنامه

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، خصال، مترجم: علی کمره‌ای، چ ۹، [بی‌جا]: کتابچی، ۱۳۸۱ ش.
۲. ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، چ ۳، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
۴. بافکار، حسین، نقش و کارکرد خانواده در جهاد اقتصادی، تهران: مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰ ش.
۵. بهشتی‌پور، محسن، مدیریت خانواده، چ ۲، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، ۱۳۹۱ ش.
۶. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، ترجمه و شرح غررالحکم و دررالکلم، مترجم: سید جلال‌الدین حسینی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۴ ش.
۷. توکلی، محمدجواد، حمایت از کالای ایرانی، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۹۱ ش.
۸. جوادی آملی، عبدالله، زن در آینه جلال و جمال، قم: مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۷۱ ش.
۹. حاجیان، اسماعیل، اخلاق مهدوی، چ ۲، قم: مؤسسه فرهنگی نبأ، ۱۳۹۷ ش.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، تحقیق: عبدالرحیم ربانی شیرازی، چ ۱۰، قم: کتابچی، ۱۳۸۶ ش.
۱۱. حسینی‌نژاد، مجتبی، نقش مادر در تربیت دینی فرزندان، قم: اثر قلم، ۱۳۹۹ ش.
۱۲. خمینی، سیدروح‌الله، صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، [بی‌تا].
۱۳. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، چ ۲، تهران: روزنه، ۱۳۷۷ ش.
۱۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، چ ۲، تهران: مرتضوی، ۱۳۷۴ ش.
۱۵. رئیسی، حسین، رسانه و نقش خانواده در تولید ملی و حمایت از کار و سرمایه ایرانی، تهران: مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱ ش.
۱۶. سقلاطونی، مریم، به رنگ زندگی، چ ۲، تهران: مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱ ش.
۱۷. طباطبایی، سیدمحمدحسین، نه‌ایة الحکمه، چ ۵، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۴ ق.
۱۸. طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، چ ۳، تهران: مرتضوی، ۱۳۷۵ ش.
۱۹. عساکره، هاجر و حسین دیبا، «نقش مادر در شکل‌گیری وجدان اخلاقی»، پژوهشگاه علوم اسلامی، ش ۳۳، ۱۳۹۷ ش.
۲۰. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، چ ۲، قم: هجرت، ۱۴۰۹ ق.

نقش مادر در خانواده پایدار در مواجهه با فشارهای اقتصادی از دیدگاه آموزه‌های دینی ■ ۱۴۷

۲۱. فرهادیان، رضا، خانواده و تحول در تربیت، چ ۴، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۷ ش.
۲۲. فرید تنکابنی، مرتضی، نهج الفصاحه (موضوعی)، چ ۱۲، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۳ ش.
۲۳. کشوری، مجید، اقتصاد در خانواده، [بی‌جا]، صیانت، ۱۳۹۲ ش.
۲۴. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، چ ۴، قم: دار الحدیث، ۱۳۹۷ ش.
۲۵. متقی، علی بن حسام‌الدین، کنز العمال، محقق: محمود عمر دمیاطی، لبنان: دار الکتب العلمیه، [بی‌تا].
۲۶. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تحقیق: محمدباقر بهبودی چ ۴، [بی‌جا]، [بی‌نا]، ۱۳۸۶ ش.
۲۷. محمدی ری‌شهری، محمد، میزان الحکمه، چ ۱۵، قم: مؤسسه دار الحدیث، ۱۳۹۵ ش.
۲۸. مظاهری، حسین، خانواده در اسلام، قم: شفق، [بی‌تا].
۲۹. معصومی، مسعود، احکام روابط زناشویی و روابط اجتماعی آنان، تهران: ندای دوست، ۱۳۸۰ ش.
۳۰. مکارم شیرازی، ناصر، خطوط اصلی اقتصاد اسلامی، چ ۲، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، ۱۳۶۰ ش.
۳۱. نوایی نژاد، شکوه، روان‌شناسی زن، چ ۲، تهران: انتشارات علم، ۱۳۹۱ ش.
۳۲. نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام)، ۱۴۰۸ ق.